

Výzkum sociální struktury a řízení sociálních procesů

Na mezinárodní poradě komunistických a dělnických stran v Moskvě roku 1969 konstatoval L. I. Brežněv, že šedesátá léta „zaujmu v dějinách světového socialismu zvláštní místo. Právě v tomto desetiletí mnohé bratrské země dovršily budování základů socialismu a překročily k výstavbě rozvinuté socialistické společnosti“ [Dokumenty 1969 : 11]. Na základě zkušeností Sovětského svazu a jeho komunistické strany formulovaly bratrské strany zemí socialistického společenství hlavní úkoly, v nichž byly určeny stejné generální cíle a stejné cesty k jejich dosažení. VIII. sjezd SED charakterizoval další „růst materiální a kulturní životní úrovně lidu na základě vysokého vývojového tempa socialistické výroby, zvýšení efektivnosti, vědeckotechnického pokroku a růstu produktivity práce“ [Protokoll 1971 : 61] jako hlavní úkoly veškeré další práce. Toto stanovení cíle, který je svou podstatou konkrétním historickým určením úkolů, jež plynou z hlavního ekonomického zákona socialismu a objektivních požadavků jejich vědomého prosazování, podmiňuje rozhodující vývojové procesy, které musí být zvládnuty v nynější fázi vývoje naší společnosti.

Budování rozvinuté socialistické společnosti, zvláště další zdokonalování společenských vztahů a rozvoj socialistické osobnosti vyžadují, aby byly krok za krokem, dalekosáhle a harmonicky rozvíjeny všechny oblasti života společnosti — hospodářství stejně jako území, výrobní síly stejně jako pracovní a životní podmínky pracujících — a aby byl prosazován zákon jejich plánovitého a proporcionálního rozvoje. Význam tohoto úkolu ještě také v procesu výstavby komunistické společnosti je zřejmý z formulace L. I. Brežněva na XXIV. sjezdu KSSS, že je žádoucí současně s úkoly, jež mají být řešeny ve výrobě a hospodářství, „koncentrovat vždy více sil a prostředků na řešení úkolů, které souvisí se zvýšením blahobytu sovětských lidí.

Nemůžeme už získat v určitých oblastech — i kdyby byly také velmi důležité — náskok a současně trpět značné zaostáváním v ostatních“ [Rechenschaftsbericht 1971 : 54].

Mezi dalekosáhlými vývojovými procesy, kterých jsme se zde dovolávali a jejichž rozhodující charakteristikou je jejich komplexnost, stále užší vzájemný styk různých oblastí společenského života, zaujímá klíčové postavení další vývoj sociální struktury socialistické společnosti. Leninova slova o tom, že „sociální struktura společnosti a státní moci se vyznačuje změnami, bez jejichž vysvětlení nelze učinit ani krok v žádné oblasti veřejné činnosti,“ [Lenin 1957 : 133] jsou dnes neméně aktuální. A to především proto, že výstavba rozvinuté socialistické společnosti je nerozlučně spojena s pronikavými změnami sociální struktury, které se uskutečňují především ve dvou základních procesech: jednak vyšším rozvojem dělnické třídy, v níž je úroveň pokrokových částí třídy měřítkem pro vývoj celé třídy, jednak sblížením tříd a vrstev na základě stálého upevňování vedoucí úlohy dělnické třídy a jejího svazku s třídou družstevních rolníků s cílem postupného vytvoření beztřídní společnosti.

Vědomá tvorba těchto základních objektivních sociálních procesů klade nové, vyšší požadavky na společenské řízení a plánování. Politické vedení společnosti dělnické třídy a společenské řízení a plánování patří k základním zákonitostem socialistického rozvoje. Hlavní klíč k pochopení *nových úkolů*, které mají být řešeny, je v souvislosti s řešením hlavního úkolu, v zásadě formulovaném VIII. sjezdem SED, učinit východiskem plánování potřeb pracujících a především dělnické třídy. Tento princip shrnuje zcela jasně, o co v podstatě jde: o způsob a cestu společenského řízení a plánování, které se stále orientuje na nedělitelnou jednotu vědeckotechnických, ekonomických a sociálních zájmů. V tomto

smyslu nelze považovat „sociální plánování“ za žádnou resortní záležitost vedle ostatních, nýbrž za skutečnost, že vyšší kvalita řízení a plánování *veškerých společenských procesů*, v jejichž rámci je a zůstává jádrem plánování národního hospodářství, se stává stále naléhavějším požadavkem. Obsáhlé sociální plánování nenastupuje vedle ekonomického — je spíše rozšířením jeho záběru se zřetelem na stále lepší ovládnutí dialektické jednoty vědeckotechnických, ekonomických, sociálních a ideologických vývojových procesů. Další zvýšení kvalifikace společenského řízení a plánování směřuje k tomu, aby byla plně rozvinuta společenská aktivita a uvědomění dělnické třídy jako vedoucí třídy socialistické společnosti a tvůrčí činnost celé třídy, aby byly upevněny svazky dělnické třídy a tím změněna sociální struktura celé společnosti. V těchto procesech jde jak o pokračující sociální sblížení tříd a vrstev směrem k beztřídní společnosti, tak také o postupné překonávání ostatních sociálních rozdílů, jež přihlíží k objektivním požadavkům. právě tak jako k ekonomickým možnostem.

O rostoucím mezinárodním významu socialistické společnosti mluví to, že v míře, jak se chápeme úkolů zde naznačených, buržoazní a především reformističtí ideologové objevují problém „společenského plánování“ také pro kapitalistickou společnost, kdežto ještě před několika lety bylo krédem pravicové sociálně demokratické ideologie právě tak oslavování „svobodného tržního hospodářství“ jako zatracování veškerého společenského plánování. Bezpochyby se v těchto snahách sbíhá více tendencí. Tak odrážejí — i když demagogicky zkresleným způsobem — nárok státně monopolistického kapitalismu na panství, který směřuje k tomu, aby si podřídil všechny oblasti života společnosti. Tím mají být odmítány oprávněné požadavky dělnické třídy a ostatních pracujících na pronikavé reformy — přičemž funkce pravicových sociálně demokratických vůdců nespočívá v tom, skutečně zastupovat tyto zájmy, nýbrž naopak v tom, obracet se proti objektivním třídním zájmům proletariátu a falšovat je do dobře dávkovaných mechanismů „systémové stabilizace“. Pravicoví vůdčové sociální demokracie se zřekli již

před desetiletími revoluční přestavby společenských struktur a dnes upustili v NSR v podstatě také od pokusu zasahovat do ní jakýmkoli způsobem *reformisticky*; omezují se na ideu, že je třeba vyrovnávat, zprostředkovávat mezi základními společenskými silami a jejich zájmovými konflikty. Tak se praví v „Nástinu ekonomicko-politického orientačního rámce pro léta 1973—1985“: „Zaměstnanci a akcionáři (vybrané opsání pro proletariát a kapitalisty — pozn. autorů) mají stejný zájem na tom, aby udrželi a zlepšili postavení svého podnikání na trhu. Naproti tomu existují v otázkách podnikové politiky zájmové protiklady, které mají být buď popřeny, nebo potlačeny. Souhlasu však bude dosaženo tím, že protikladné zájmy budou otevřeně a fair urovnány. Tak chápaný souhlas nesníží hospodářskou výkonnost podnikání, nýbrž může ji zvýšit zmírněním vnitřních protikladů“ [Entwurf 1972 : 72].

Bezmocnost reformismu kulminuje v tezi „sociálních povinností vlastnictví“ [Entwurf 1972 : 2]; zřeknutí se revoluční změny kapitalistických vlastnických poměrů bylo doplněno zřeknutím se jejich reformistických modifikací; reformismus se rozpouští v nezávazných výzvách. Důsledně je tato rezignace doplňována tvrzením, že ani socialismus není schopen řešit problém překonání sociálních rozdílů a vede naopak k novým sociálním rozdílům, novým „vládnoucím třídám“ atd. Reformistické „společenské plánování“ a dalekosáhlé společenské řízení a plánování v socialismu nemají nic společného; liší se jako den a noc v podstatě, tj. v třídním obsahu. Zde, v naší společnosti, jde o uskutečňování základních požadavků historického poslání dělnické třídy, o vytvoření společnosti spočívající na sociální rovnosti. Politika strany a socialistického státu, zaměřená na vědomé plánovité ovládnutí nových vývojových procesů, je tak bezprostředním výrazem třídních zájmů dělnické třídy — směřuje přímo k jejich uskutečnění. Jedná se zde o strategii dlouhodobě založenou, vyvozenou ze společenských prognóz marxismu-leninismu, která zároveň odvozuje úkoly, jež mají být konkrétně řešeny, z analýzy současných možností a požadavků vývojových etap. Příkladem této jednoty dlouho-

dobých cílů a konkrétních úkolů je komplexní program výstavby bytů, přijatý 10. plénem SED, který vychází z analýzy sociální podstaty bytové otázky, určuje třídní obsah problému a jde až ke zjištění detailních úkolů výstavby bytů, dodavatelského průmyslu, nábytkářského průmyslu atd.

Rozhodující východiska pro konkrétní analýzu sociální struktury, požadovanou VIII. sjezdem SED, jsou v základních procesech rozvoje dělnické třídy jako vedoucí třídy socialistické společnosti. Dělnickou třídou v jejím základním sociálním vztahu charakterizují vlastnosti, které ji vystihují jako historickou kvalitu a jež tvoří rozhodující základ její vedoucí úlohy: je vedoucí třídou socialistické společnosti, „protože její třídní zájmy jsou v souladu s objektivními požadavky, protože je třídou nejvýše organizovanou, vedenou a vychovávanou marxisticko-leninskou stranou, protože jako nositelka marxismu-leninismu disponuje jediným vědeckým světovým názorem, protože jako třída nejužší spojena se socialistickým lidovým vlastnictvím vytváří největší část všech materiálních hodnot, a konečně protože jako početně nejsilnější třída zahrnuje převážnou část pracujících“ [Hager 1971 : 15].

Zároveň — a v míře, v níž jde o praktické konkrétní řízení a plánování, stále naléhavěji — vyvstává však otázka po konkrétních sociálních procesech, v nichž dělnická třída uskutečňuje jako jednotná třída svoji vedoucí roli a v nichž sama sebe dále rozvíjí. Je zajímavé, jak, jakým způsobem a v jaké míře jsou svou konkrétní společenskou aktivitou zapojeny do těchto procesů *všechny části třídy*. Toto postavení otázky vede nutně k fenoménu sociální diferencovanosti: pokud jde o postavení v systému společenské dělby práce, o požadavky pracovního procesu, o kvalifikaci a vzdělání, o příjem a životní úroveň, je děl-

nická třída charakterizována ještě mnohovrstevnými rozdíly. Tato okolnost, v níž se v základě shrnují všechny podstatné stránky objektivních pracovních a životních podmínek, má dalekosáhlé důsledky pro rozvoj osobnosti, pro rozvoj socialistického uvědomění, sociálních vztahů a společenské aktivity. Ve výzkumu struktury dělnické třídy nejde, vyhroceně řečeno, o klasifikační modely nebo modely seskupení, nejde o odpověď na otázku, v čem vlastně spočívá „struktura“ dělnické třídy, nýbrž jde právě o tento vztah mezi sociální diferencovaností a rozvojem vědomí a chování, o vztah mezi společenskou působností třídy jako historické kvality na základě vlastností charakterizujících třídu jako celek a její vnitřní diferencovanost.

Zprostředkující rovina mezi těmito dosud popsány aspekty (jednotnost a vnitřní diferencovanost třídy) — jak objektivně, tak také teoreticko-metodologicky — spočívá ve společenské dělbě práce.¹ Široce rozvětvenou diferencovanost, skutečnost, že jednotná třída v rozhodujících sociálně ekonomických dimenzích je zároveň diferencována, lze vysvětlit jen tím, že společenská dělba práce má i v socialistické společnosti svůj korelát v sociální diferencovanosti, která jí doprovází s historickou nezbytností. Přihlížíme-li k tomu, že se vývoj sociální struktury socialistické společnosti neuskutečňuje jako autonomní proces, nýbrž je v úzkém vztahu s takovými základními procesy, jako zvládnutí vědeckotechnické revoluce, intenzifikace společenské výroby, koncentrace a specializace výroby, a to nejen v rámci společnosti, nýbrž na mezinárodní úrovni cestou socialistické integrace, potom se ozřejmí dialektika dalšího vývoje, a tím jádro teoretického problému:

Socialismus stojí před historickým úkolem rozvíjet výrobní síly v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí v míře dosud ne-

¹ Na ústřední postavení společenské dělby práce pro strukturu dělnické třídy upozorňuje souhlasně řada sovětských autorů. Srovnej např.:

Seňavskij S., *Tendenci izmenenija struktury socialističeskogo obščestva*. In: *Političeskoje samoobrazovanie*, 11/1971, s. 15;

Paškov A., *Über das Eigentum an den Produktionsmitteln, über die Klassen und sozialen Gruppen sowie über den Charakter der Arbeit im Sozialismus*. In: *Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*, 4/1972, s. 373n;

Glezerman G. J., *Die soziale Struktur der sozialistischen Gesellschaft*. In: *Einheit*, 11/1968, s. 1340;

Jovčuk, M. T. — Charčev A. G. — Jadov V. A., *Aktuelle theoretische Probleme der marxistisch-leninistischen Soziologie in der UdSSR*. In: *Sowjetwissenschaft*, 5/1971, s. 456;

Jadov V. A. — Rošin V. P. — Zdravomyslov A. G., *Der Mensch und seine Arbeit*. Berlin 1971, s. 38n;

Kugel S. A., *Veränderungen der Sozialstruktur der sozialistischen Gesellschaft unter dem Einfluss der wissenschaftlich-technischen Revolution*. In: *Sowjetwissenschaft*, 9/1969, s. 789;

Gelbras V. G., *Einige Aspekte der sozialen Entwicklung der Arbeiterklasse in den sozialistischen Ländern*. In: *Sowjetwissenschaft*, 7/1973, s. 673n.

známé, čímž se dále prohlubují určité aspekty dělby práce, např. technické aspekty nebo aspekty povolání: „Nakolik jsou rozvinuty výrobní síly určitého národa, ukazuje nejnázorněji stupeň, jakého dosáhl vývoj dělby práce“ [Marx-Engels 1958 : 35]. Zároveň však musí být krok za krokem překonány formy společenské dělby práce, historicky podmíněné, které jsou dodnes spojeny s takovými podstatnými sociálními rozdíly, jaké existují mezi prací fyzickou a duševní nebo mezi městem a venkovem. Dělba práce v socialistické společnosti není jednorozměrná. Splétají se v ní diferenciaci v rovině sociálně stejných a jen ve vztahu ke konkrétní práci různých činností s takovými diferenciacemi, které jsou určeny dělbou mezi jednoduchou a složitou, fyzickou a duševní prací (což není totéž), mezi městem a venkovem a jinými. Zákonitě *prohloubení* dělby práce se vztahuje na funkční, technologické požadavky pracovního procesu, na vzrůst technologické specializace a kooperace. *Zrušením* dělby práce [Marx-Engels 1958 : 87], předpověděným Marxem a Engelsem, je naproti tomu míněna „stará společenská dělba práce“, jež spočívá v sociálních rozdílech a v třídní společnosti v antagonistických protikladech.

V socialistické společnosti byl již učiněn první rozhodující krok k překonání této „staré společenské dělby práce“. Byl překonán třídní antagonismus revolučním svržením staré vládnoucí třídy; rozdíly (dnes ještě podstatné) mezi fyzickou a duševní prací a mezi městem a venkovem ztratily svůj antagonistický charakter. Úkol zasahující až do plně rozvinuté komunistické společnosti, který existuje při výstavbě rozvinuté socialistické společnosti ve formě odpovídající konkrétním historickým možnostem a požadavkům učinit další kroky při sociální homogenizaci společnosti, není nic jiného než důsledné pokračování na této vývojové cestě, započaté socialistickou revolucí. *Společenská dělba práce* je proto také teoreticko-metodologickou „přestupnou stanicí“ mezi analýzou celkového vývoje dělnické třídy jako vedoucí třídy, její vlastní sociální diferencovaností a mnohvrstevnými vztahy ke třídě družstevních rolníků, sociální vrstvě inteligence

a k ostatním pracujícím, protože je třeba přihlížet ke všem opatřením zaměřeným k vytvoření socialistické rovnosti, k různým charakteristikám tříd, vrstev a skupin, souvisejícím se společenskou dělbou práce. Dosud existující rozdíly ve vývoji výrobních sil realizují jednotlivé skupiny v podílu na materiálních a duchovních fondech společnosti, přičemž tyto rozdíly jsou pro socialismus zčásti zákonité (jako např. rozdíly na základě principu rozdělování podle výkonu), zčásti závisejí na historických podmínkách, tj. představují strukturu objektivních faktorů, které je třeba plánovitě změnit.

Mezi různými stránkami a aspekty společenské dělby práce zaujímá dělba mezi prací převážně duševní a převážně fyzickou klíčové postavení v sociálně strukturálním vývoji dělnické třídy socialistické společnosti. Jestliže se první fáze vývoje socialistické společnosti nutně vyznačovaly především tím, že už nikdo není vyloučen z možnosti přejít na základě své třídní pozice k duševní práci, že byl zlomen monopol vládnoucích tříd na tyto činnosti, tak tento stav věci už nepostačí pro rozvinutou socialistickou společnost. Teď se přistupuje k dalším krokům při překonávání rozdílů mezi duševní a fyzickou prací, tj. k důslednému pokračování v růstu dělnické třídy jako duševně a fyzicky produktivní třídy. Nemůžeme zde podrobně rozvádět, jak často byla tato cesta viděna poněkud zjednodušeně, a to jako pokles tělesné a současného růstu duševní činnosti. Od počátku 60. let existují četné konkrétní zkušenosti, které mohou být zobecněny asi takto:

1. Těžká fyzická práce a zde především ta, která je spojena s vysokým zdravotním zatížením, bude povolna redukována; zároveň rostou duševní požadavky pracovního procesu. Tento proces se neuskutečňuje přednostně tak, že duševní práce nahrazuje práci fyzickou; spíše existuje základní určující tendence v tom, že v obsahu práce, která musí být dnes a ještě po delší dobu charakterizována jako převážně tělesná, přibývá duševních prvků, takže proporce se povolna přesouvá směrem k duševním složkám.

2. Přesunutí těžiště směrem k duševní

práci neprobíhá lineárně. Část fyzicky náročných prací zahrnuje zároveň vysoké duševní požadavky a přechod od těžkých k lehkým tělesným pracím nepřináší sebou vždy růst *tvůřivé duševní práce*. V míře, v níž např. nastupují kontrolní a dohlížečské funkce na místo tradiční činnosti, se sice proporce mezi tělesnou a duševní prací v nejobecnějším smyslu přesunuje ve prospěch práce duševní, ale zároveň vzniká problém růstu takových duševních prací, které mají tvůrčí charakter jen v nepatrném rozsahu a často se vyznačují vysokým psychickým zatížením. Nebo jinak řečeno: Problém jednotvárnosti se zdaleka neomezuje na převážně tělesnou práci; vyskytuje se v rostoucí míře v řadě činností značně nebo převážně duševních.

3. Rychlost, s níž se uskutečňuje určitá tendence, musí být vždy viděna v souvislosti s absolutní úrovní, na níž se pohybuje. Podíl duševní práce v obsluze průmyslových činností určitě během 10 let vzrostl asi o 20 %, a podíl kontrolních a dohlížečských funkcí asi o 90 %, ale podíl dělníků zaměstnaných kontrolními a dohlížečskými funkcemi činí absolutně asi 6,5 %. Z následující tabulky se ukazuje, že fyzické požadavky představují na jedné straně ještě relativně velkou část požadavků, zatímco na druhé straně tvůrčí duševní požadavky zdaleka netvoří dominující podíl:

Tabulka 1: Rozložení požadavků na pracovní místa 1937 osob v podniku těžkého průmyslu

Fyzické požadavky		Duševní tvůrčí požadavky	
velmi vysoké	6,3	velmi nízké	33,0
vysoké	16,3	nízké	21,4
průměrné	27,4	průměrné	14,5
nízké	23,3	vysoké	15,3
velmi nízké	26,7	velmi vysoké	15,8
Celkem	100,0	Celkem	100,0

4. S rostoucím významem vědy a techniky, jakož i oblastí nepřipravujících bezprostředně výrobu rychle vzrůstá jejich kvantitativní váha, a tím podíl pracujících zaměstnaných v těchto odvětvích; stále těsnější spojení vědy a socialistické velkovýroby je podstatnou hnací silou sblížení

dělnické třídy a inteligence. Také vzhledem k těmto procesům je žádoucí realistická analýza, neboť v těchto oblastech vývoj rovněž neprobíhá lineárně a bez problémů, prohlubuje se například dělba práce, což mimo jiné vede k vzrůstajícímu podílu duševních činností, jež se *opakují*.

Souhrnně řečeno: Jestliže je správné, že vývoj poměru mezi fyzickou a duševní prací zaujímá ústřední postavení jak při vývoji dělnické třídy samé, tak také při sblížování dělnické třídy a inteligence, pak z toho plyne nutnost zkoumat procesy, jež zde probíhají, v celé jejich komplexnosti, dynamice a rozpornosti.

Hlavní problém jak sociologického zkoumání, tak také řízení a plánování objektivních procesů plyne nyní z toho, že poměr fyzické a duševní práce, který je sám o sobě již dosti komplikovaný, zdaleka nemůže být kladen na roveň celku problémů, jež musí být řešeny při dalším vývoji struktury dělnické třídy. Podstatné jsou také rozdíly ve stupni spojení různých částí dělnické třídy s moderními výrobními silami, v koncentraci a zespolečenštění, v kvalifikaci a příjmu, v jiných momentech pracovních podmínek, které se nedají subsumovat pod pojem „tělesné a duševní práce“, v životních podmínkách a v mnoha ostatních momentech.

Ukázalo se například, že kvalifikační

struktura je strukturální dimenze, která odráží podstatné stránky společenské dělby práce a sociální diferencovanosti podobně komplexním způsobem jako poměr mezi fyzickou a duševní prací, přičemž má takřikajíc dvojitý charakter: jako struktura objektivních kvalifikačních požadav-

Tabulka 2: Diferenciace¹ pracovních podmínek² různých profesionálních skupin v podniku těžkého průmyslu

Skupiny	Věk ⁴	Namáhavost fyzické práce	Úroveň reprodukční duševní práce	Úroveň duševně tvůrčích požadavků	Objem technické dispoziční pravomoci	Objem jazykových komunikačních možností	Skupina s nejvyšším stupněm mechanizace ⁵	Skupina s nejvyšším stupněm automat. ³	Požadovaná kvalifikace	Skutečná kvalifikace	Výše příjmu	Diferenciace v bodových hodnotách
1. Dělníci v základní výrobě	-.10	.84	-.60	-.58	-.68	-.85	-.01*	.78	-.73	-.52	.06*	0,56
2. Dělníci v pomocných provozech	.22	.21	-.59	-.55	.29	.25	-.14*	-.52	-.65	-.71	-.76	0,48
3. Úředníci	.07*	-.82	-.01*	-.25	.73	.69	.49	-1.00	.06*	-.40	-.75	0,52
4. Techničtí zaměstnanci	-.19	-.67	.23	.31	.46	.73	.73	-1.00	-.57	.39	-.42	0,45
5. Pracovníci služeb	-.40	-.52	-.11	-.03	.48	.16	.36	.32	.05*	.04	-.27	0,23
6. Vysokoškolské a středoškolské kádry bez vedoucích funkcí	-.17	-.71	.92	.96	.55	.64	.60	-.79	.81	.96	.75	0,78
7. Vedoucí útvarů	.22	-.87	.92	.77	.74	.77	-.44	-1.00	.93	.86	.70	0,80
8. Vedoucí řídicích orgánů	.39	-.20	.71	.54	.38	.58	-.52	-1.00	.48	.38	.32	0,54
Diferenciace v bodových hodnotách	0,22	0,61	0,51	0,50	0,54	0,58	0,41	0,80	0,55	0,53	0,50	

¹ Pro výpočet korelace byl použit Gama koeficient, který je nominován od -1 do $+1$. Čím vyšší hodnota koeficientu, tím zřetelněji a pravidelněji se projevuje znak příslušné skupiny vzhledem k celku. Hodnoty se čtou jako 0,10 atd. Výpočet následoval po předchozí dichotomizaci výběrového souboru, tzn. profesionální skupina je oddělena a postavena proti jeho zbytku. Tím se stávají zřetelnými jejich zvláštnosti.

² Sledované dimenze byly postiženy takto: Věk — do 18, 18—25, 26—35, 36—45, 46—55, 56—65, nad 65 let. Kritéria od „namáhavost fyzické práce“ až po „možnosti jazykové komunikace“ byly postiženy v pěti stupnicích: velmi vysoký, vysoký, střední, nízký, velmi nízký. To platí také pro stupeň mechanizace, pouze zde se odchyluje vyhodnocení (srv. poznámku 3 tabulky). Požadovaná a skutečná kvalifikace: nevyučení, zaučení, kvalifikovaný dělník, mistr, ukončená odborná škola, ukončená vysoká škola.

³ Zde bylo přihlíženo jen k osobám, jejichž pracovní místa jsou plně mechanizována, respektive plně automatizována. Hodnota od $-1,00$ u úředníků např. znamená, že žádný z nich neobsluhuje automatizovanou administrativní techniku. Naproti tomu v hodnotách od $0,49$ je zachyceno používání mechanických pracovních prostředků.

⁴ Nejnižší diferenciace se nachází ve sloupci „Věk“. Mohli bychom od tohoto sloupce abstrahovat, poněvadž sám málo přispívá k vlastnímu obsahu, ale jako příklad relativně vyrovnaného rozložení poskytuje určitou orientaci při čtení ostatních hodnot. Skupinou s nejnižším věkovým průměrem jsou pracovníci služeb řídicích útvarů ($0,39$).

* = hodnota je nevýznamná.

ků a jako stav kvalifikace pracujících. Kvalifikační struktura se projevuje, pokud jde o její účinky na životní postavení, se strukturou příjmů, ovšem ne ve smyslu dokonalé strukturální korespondence. Krátce řečeno, chce-li výzkum tvořit exaktní vědecké podklady pro řízení a plánování, musí vycházet z vysokého stupně komplexnosti objektivních procesů. A navíc: Uvedené strukturální dimenze — které zdaleka nejsou všechny podstatné — neexistují izolovaně, nýbrž tvoří složitý vzorec statistických rozložení objektivních sociálních charakteristik. Aby byla tato komplexnost teoreticky a prakticky správná, nestačí pozorovat každou společensky podstatnou strukturu o sobě, izolovaně od ostatních; rozhodující je jejich vzájemný poměr, jejich vzájemná závislost a pronikání.

Naznačíme nyní některé výsledky našeho šetření, jež by podle našeho názoru mohly přispět k řešení tohoto problému. Skupiny, které tvoří řádky v tabulce 2, označujeme jako „skupiny podle postavení v reprodukčním procesu“. Tvoří východisko empirického výzkumu především ze tří důvodů. *Za první:* jedná se zde o strukturální členění, které bezprostředněji než jiné strukturální dimenze plyne ze společenské dělby práce. Charakter zachycené dělby práce je zde *společenský* především proto, že tyto skupiny se od sebe navzájem liší ve společensky podstatných zájmech (jako ve vztahu mezi fyzickou a duševní prací). *Za druhé:* Ačkoli je náš výzkum zaměřen ke struktuře dělnické třídy, nemohli a nesměli jsme se zříci zapojení určitých skupin, patřících takřka jíc na „periferii“ třídy (ve strukturálním smyslu!) resp. do sociální vrstvy inteligence.² Z těchto důvodů jsme vycházeli z profesionálních skupin v socialistickém průmyslu a použili takové členění, které umožňuje (zároveň s určitými výroky o problémech sociálního sblížení) zapracovat především vývojové problémy podstatné části jádra dělnické třídy. *Za třetí:* tato podoba skupin odpovídá podnikové skutečnosti a praxi; nejedná se o „umělá“ seskupení, jejichž sociální korelát by mohl být dokázán teprve zdlouhavým výzkumem nebo vůbec ne. Poněvadž

již za současného stavu poznání platí, že se tyto skupiny vyznačují podstatnými strukturálními a se společenským jednáním souvisejícími charakteristikami a zvláštnostmi. lze formulovat hypotézu, že mohou být pokládány za kostru sociální struktury, pokud je zkoumána uvnitř socialistického podniku.

Rozhodující krok spočívá pak v tom, charakterizovat tyto „skupiny podle postavení v reprodukčním procesu“ co možná nejobsáhleji, a to jak vzhledem k jejich strukturální úrovni vývoje, tak také se zřetelem k podstatným momentům společenské aktivity. Tento výzkumný krok zachycuje tak souvislost mezi místem v reprodukčním procesu a jinými stránkami sociální struktury, jakož i určité podstatné stránky společenského jednání. Systematické srovnání těchto skupin navzájem, spolu se zkoumáním vztahů mezi dimenzemi struktury (kvalifikace-příjem, pohlaví-kvalifikace atd.), umožňuje relativně syntetické, tzn. přes vysokou komplexnost objektivního stavu věci ještě přehledně výpovědi o strukturálních vývojových problémech jádra a ostatních částí dělnické třídy a také částí inteligence činné bezprostředně v socialistické výrobě, včetně jejího řízení a přípravy. Tabulka 2 ukazuje tento typ výsledků, přičemž je třeba poznamenat, že samozřejmě pro každou důležitou kombinaci mohou být také předloženy konkrétní statistické tabulky.

Cím větší je koeficient uvedený v matici, tím silněji se příslušná skupina odlišuje od celku vzhledem ke sledovanému znaku. Shrňme-li výsledky, ukazuje se, že ze skupin srovnávaných v řádcích vykazují vzhledem ke všem ostatním skupinám nejsilnější zvláštnosti (plynoucí z převážně duševní práce, kterou vykonávají) vedoucí útvarů a vysokoškolské a středškolské kádry bez vedoucích funkcí. Srovnání podle sloupců vykazuje největší zvláštnosti u pracujících s nejvyšším stupněm automatizace a u skupin vytvořených podle namáhavosti fyzické práce. Z toho plyne, že diferenciací související s duševní a fyzickou prací tvoří špičkové hodnoty, které jsou doprovázeny skupinou s nejvyš-

² Srovnej k tomu Lötsch, M. — Weldig, R., *Probleme der Beziehungen zwischen Arbeiterklasse und Intelligenz bei der Gestaltung der entwickelten so-*

zialistischen Gesellschaft (Thesen). In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 8/1973, s. 945 n.

ším stupněm automatizace, tvořící dosud zvláštní skupinu. Tato rovina srovnání je přirozeně ještě velmi všeobecná: informace, jež se stala jejím základem, plyne z průměrných hodnot řádků a sloupců, při zanedbání znamének, tj. informace se vztahuje pouze na rozsah rozdílů mezi srovnávanými skupinami, ne na jejich směr. Každá informační syntéza je vždy zároveň ztrátou na konkrétních informacích, ve prospěch obecných poznatků. Vedle výsledku již uvedeného — tj. že jako nejsilnější se ukazují zvláštnosti, které souvisí nejbezprostředněji s rozdíly mezi tělesnou a duševní prací — lze uvést další poučné zjištění: pomíneme-li, že z 19 srovnávaných pozic (11 sloupců plus 8 řádků) leží 11 v intervalu od 0,50 do 0,58, potom jsou zajímavé nejen skupiny s nejvyššími, nýbrž také skupiny s nejnižšími hodnotami: například pracovníci podnikových služeb dosahují tak nízkou průměrnou hodnotu zřejmě proto, že tato skupina (jak ukazují ostatní materiály) má velmi heterogenní složení z hlediska sledovaných strukturálních kritérií; nejedná se tu o sociálně relevantní skupinu.

Důsledně vedená, systematicky vypracovaná a konkrétně založená strukturální analýza vede k výpovědím o tom, které sociální skupiny a v jaké míře se vyznačují strukturálními zvláštnostmi, kde se soustřeďují určité znaky, která podoba utváření skupin je společensky podstatná a konečně (z praktického hlediska) kde leží těžiště vlivů směřujících k cíli. Takové těžiště je například zvýšení podílu tvůrčí duševní práce u dělníků ve výrobě, ale i u úředníků. Interpretovali jsme tabulku jen ve výtahu: je výsekem z objemnější matice interkorelací.³ Slo jen o to, ukázat rozvětvenost strukturálních vztahů, možnost jejich detailního objasnění a způsob vysvětlení komplikovaných strukturálních souvislostí.

Na první pohled se mohlo zdát podivným, že zde bylo pojednáno o problémech sociální struktury především z hlediska podnikové roviny. Je to samozřejmě zúže-

ni, které však lze teoreticky zdůvodnit a jež má především svůj praktický smysl. Změn celé společenské struktury, souvisejících se společenskou dělbou práce, může být dosaženo, pokud se s problémy začne tam, kde mají své objektivní východisko, tj. v materiální výrobě. Zde se plně shodujeme s důležitými výsledky sovětského sociologického šetření: L. V. Kogan analyzuje souvislost mezi podnikovou a celospolečenskou sociální strukturou a spatřuje zvláštní význam podnikové sociální struktury v tom, že můžeme „v určitém rámci ... regulovat změnu sociální struktury jednotlivého závodu“ [Kogan 1971 : 45]. Uzavírá: „V procesu sociálního plánování je velmi důležité analyzovat objektivní strukturu kolektivu a jeho mezilidské vztahy“ [Kogan 1971. 94]. Řízení a plánování společenského vývoje se musí orientovat na objektivně žádoucí celospolečenské základní procesy a zároveň brát ohled na konkrétní podnikové podmínky. Komplikovaný problém zvyšování tvůrčího duševního obsahu práce nemůže být ještě sám řešen na úrovni podniku, ale podstatné stránky problému tam skutečně vznikají a tam musíme začít s jejich řešením. Jistě zde neexistuje žádný patent na řešení. Zkušenosti téhož výzkumu však ukazují, že například existuje tendence pokládat za „normální“ nebo alespoň za nevyhnutelné, že při zavádění moderních technických zařízení klesají kvalifikační nároky a úroveň duševně tvořivé práce. V současné době jsou bezpochyby nerealistické představy, že by mohla být takřkajíc ze dne na den konstruována technika bez průvodních jevů monotónnosti; stejně tak málo je ale řešením postulovat zde jakýsi druh „technické neodvratnosti“.

Vědeckotechnická revoluce není žádný autonomní proces, jehož „následky“ musí být nějak kompenzovány, nýbrž úkolem je její organické spojení s přednostmi socialistického společenského řádu. To znamená uplatňovat od počátku požadovaný širší pohled přímo při řešení problémů vědeckotechnického pokroku.⁴ V cílových

³ Pracujeme například na metodě, jak uvést 70–100 znaků za profesionální skupiny v jedné interkorelační matici, a to reprezentativně za celý průmysl. Další koncentrací informací, ukazující dominantu v mnohovrstevných vzájemných vztazích, umožňují metody clusterové analýzy. (Jde o metodu

běžnější u nás pod názvem taxonomie — pozn. red.)
⁴ Srovnej k tomu poznatky o vzájemných vztazích technických a sociálních faktorů v polské diskusi o sociálním plánování. Wesolowski, W., *Planování i prognózování změny sociální struktury*. In: *Voprosy filosofii* 5 1973, s. 42 n.

kritériích výzkumu a vývoje, jakož i při komplexních racionalizačních opatřeních musí se silněji uplatňovat sociální kritéria, tzn. kritéria vývoje osobnosti pracujících (např. kvantifikované jako požadavky na vzrůstající stupeň duševních prvků pracovního procesu a kvalifikace). To není žádná alternativa k ekonomické efektivitě, nýbrž naopak jedna z jejich nejdůležitějších dlouhodobých podmínek: společenská práce jako celek je mimo jiné tím efektivnější, čím jsou kvalifikovanější pracující, kteří ji vykonávají. Kromě toho již existují praktické zkušenosti, že tam, kde nemohou být ještě překonány určité jevy monotónnosti, může zaměření a plánovitá výměna pracovních míst vyrovnávat určité negativní důsledky a vést k vyšší stabilitě výrobního procesu. A konečně se ve světle této problematiky ukazuje, jaký ústřední význam náleží obsáhlému zapojení všech pracujících do řízení a plánování. To je rozhodující cesta, aby se pracující stali způsobilými spoluzodpovídat za veškeré úkoly pracovního kolektivu, větších oddělení, závodu i různých společenských oblastí. To předpokládá nejen různé formy a metody zapojení všech pracujících do řízení a plánování, nýbrž také jejich hlubokou kvalifikaci pro ovládnutí vlastních výrobních zařízení. „Rozhodující role dělnické třídy,“ zdůraznil K. Hager v hodnocení závěrů VIII. sjezdu SED, „se odráží

v socialistickém soutěžení, v novátorství, v iniciativním přístupu k maximálnímu využívání společenského vlastnictví, podílu na řízení a plánování našeho národního hospodářství, odpovědnosti za průběžné plnění plánu a boji proti všemu, co tomu stojí v cestě. Přitom dělnická třída rozvíjí stále silněji takové vlastnosti, jako je snaha po vyšších výkonech, tvořivost, obětavost, vědomí odpovědnosti, disciplinovanosti, kolektivní duch, touha po vzdělání a v neposlední řadě hrmost být příslušníkem dělnické třídy“ [Hager 1971 : 16].

Literatura

- Dokumenty moskevské porady komunistických a dělnických stran.* Praha 1969.
- Entwurf eines ökonomisch-politischen Orientierungsrahmens für die Jahre 1973–1985.* Bonn 1972.
- Hager, K., *Die entwickelte sozialistische Gesellschaft.* Berlin 1971.
- Kogan, L. N., *Soziale Planung, Arbeit, Bildung, Lebensweise.* Berlin 1971.
- Lenin, V. I., *O sociální strukturu státní moci, perspektivách a likvidátorství.* Spisy, sv. 17. Praha 1957.
- Marx K., – Engels B., *Německá ideologie.* Spisy, sv. 3. Praha 1958.
- Protokoll der Verhandlungen des VIII. Parteitages der SED,* Bd. 1. Berlin 1971.
- Rechenschaftsbericht des Zentralkomitees der KPdSU an dem XXIV. Parteitag der Kommunistischen Partei der Sowjetunion.* Moskau–Berlin 1971.